

EL CACIQUISME.

Historiografia d'un sistema polític.

Gerard Rodríguez Arellano.

Alumne Grau Història, Universitat de Barcelona.

Dr. Llorenç Ferrer Alòs

Tutor del Treball de fi de Grau, Universitat de Barcelona

Índex:

1. Introducció.....	3
2. Justificació.....	4
3. Metodologia i fonts.....	5
4. Aproximacions preliminars a l'estudi del caciquisme.....	7
5. Reflexions contemporànies als fets.....	11
6. De les interpretacions marxistes.....	15
7. La nova escola política.....	20
8. Estudi del món rural.....	27
9. Comparativa d'hipòtesis.....	32
10. Perspectives de futur.....	35
11. Bibliografia.....	40

1. Introducció:

La investigació del caciquisme s'ha anat definint com una especialitat dins la historiografia del país, i avui dia és una temàtica que atreu l'interès de molts investigadors. La revisió dels estudis historiogràfics en els primers anys de democràcia a l'estat espanyol començà per un intens estudi de la primera meitat del segle XIX, on la principal causa de l'endarreriment de l'estat va ser associada amb la fallida, o inexistència tècnica d'una revolució burgesa. Més a prop dels nostres dies, els historiadors s'han centrat en els inesgotables temes de la Guerra Civil Espanyola, la dictadura franquista o la transició, examinant les seves causes i conseqüències. Amb tot, la Restauració ha guardat un espai propi en el debat historiogràfic.

En el present treball intentarem repassar breument els estadis pels quals a girat la qüestió, des de la visió dels intel·lectuals més destacats de la Restauració, les anàlisis polítiques de tall marxista, que donaren les explicacions tradicionals del caciquisme, així com una visió general de les tendències historiogràfiques dominants, com la nova història política, la història social agrària, i els esforços que aquestes escoles, amb major o menor encert, han fet per extrapolar el fenomen a realitats en el entorn europeu, així com esmentar algunes de les vies que podem seguir per a futures investigacions.

El Caciquisme, entès com l'impacte dels poderosos locals sobre la política espanyola, reconeix les seves arrels, com a molt tard, en la transició de l'Antic Règim cap a l'estat liberal. Tot i això, va esdevenir un problema seriós durant la Restauració, quan començà a ser considerat pels analistes polítics com el centre de tot allò que feia abocar el sistema liberal espanyol al fracàs, i que va esdevenir l'eix sobre el qual girarien les seves preocupacions i la peça fonamental a desballestar per proposar un canvi real.

2. Justificació.

La principal raó que m'ha portat a elaborar el present escrit, respon a una qüestió d'interès personal. La meva experiència vital m'ha portat a viure els diferents successos històrics al meu entorn amb els ulls despreocupats d'un nen o d'un adolescent. Ara bé, jo des de sempre he sabut que m'agrada la història per dues raons, ja que sempre vaig admirar el que és digne de ser elevat a la categoria d'epígraf a la memòria dels homes. En segon lloc perquè sempre he trobat que la solució dels problemes actuals rau, en gran mesura, en la comprensió de les seves arrels. La vida m'ha enfrontat de forma recurrent amb situacions i ambients on la deshonestedat política era pràctica habitual, i la comprensió d'aquest fet m'ha anat conformant un pensament en torn el que això significa. En un primer moment, la meva curta edat i el costum, van arraconar la concepció que tenia sobre aquestes situacions en la cruïlla entre la normalitat i la poca importància que un noi pot donar a el que és pertinent al món dels adults.

Avui dia, les pràctiques relacionades amb l'amiguisme i la corrupció política, que d'alguna manera he vist en certs cercles familiars, m'han portat ineludiblement a anar a buscar les arrels d'aquesta realitat en el cas que ens ocupa aquí; el Caciquisme a la Restauració, un tema ple de clarobscur i que no deixa de fascinar, tant per la seva capacitat de mutació com per la persistència en el temps de les seves pràctiques; el clientelisme polític i les formes d'actuar d'aquells que detenen un accés privilegiat als recursos públics, i que no dubten a fer una distribució interessada d'aquests, de forma que el seu poder pugui dilatar-se el màxim de temps possible.

El present treball pretén, en última instància, ser el primer esglaió que dibuixi un discurs al llarg de la història política del país, en el qual es tracti l'assentament d'aquest sistema polític i encerti a destriar les causes de la seva pervivència. És en aquest punt on la història deté el repte de codificar els comportaments i les emocions humanes a través de l'anàlisi dels fets.

3. Metodologia i fonts.

La finalitat del present treball és realitzar, prèvia selecció de fonts, un estat de la qüestió sobre el caciquisme a la Restauració monàrquica (1873-1923). Fent en primer lloc una breu definició del concepte, tant del caciquisme, com del clientelisme i exposar un cas de primera magnitud¹ per tal de situar el lector en les coordenades socials, polítiques i culturals adients.

En segon lloc analitzar quines han estat les principals perspectives per analitzar el tema, començant per aquelles que la vinculaven a un temps concret; Restauració, a un espai; l'estat espanyol, i un únic tipus d'individu; aquell amb poder econòmic. Passant per aquells que cediren el protagonisme, no només a les classes més adinerades, sinó també als individus amb capacitats per entendre l'administració i la política, i que podien obrir-se un espai en aquest món, donant al caciquisme la condició de sistema polític, capaç de promocionar socialment els individus que hi participen d'ell.

En tercer lloc, tractarem aquells treballs que van sorgir durant els anys 90, i que servint-se d'allò que ja havia estat considerat, van aplicar una metodologia i una nomenclatura pròpia de disciplines diverses, sobretot de la sociologia, la politologia i l'antropologia per tal de dibuixar la realitat transversal del fenomen.

També tractarem la visió d'aquells estudis que pretenen compondre una pauta diferenciada per a l'estudi de la realitat rural, en primer lloc, per ser el tipus de societat dominant del moment, en segon lloc, per respectar les diferències idiosincràtiques que presenta aquest espai. Tot això amb la intenció de dur a terme una comparativa de corrents i en definitiva perfilar una hipòtesi que aclareixi quins són els punts encara per tractar.

¹ El cas del Comte de Romanones, no només és paradigmàtic, sinó que també recull tots els elements indispensables per a comprendre el funcionament polític d'un individu que utilitza gaire bé tots els mecanismes de cooptació i coerció política, i que aconsegueix perviure als canvis, adaptant-se al sistema en cas de ser necessari.

En un primer buidatge de recopilació d'informació, tant el fons del CRAI² de la mateixa UB com el de la xarxa de Biblioteques de la Generalitat de Catalunya³ m'han servit per poder realitzar un primer contacte amb la temàtica de la meva recerca. Aprofundint més en els continguts, és a dir, pel referent a bibliografia específica, essencials han estat els exemplars trobats en el fons documental del domini web Arxivi així com l'ampli catàleg d'articles específics exposats en Dialnet i JSTOR, tots ells han estat cabdals per poder aconseguir realitzar un estat de la qüestió complet i veraç. En la cerca d'articles i bibliografia específica, ha estat també de vital importància les aportacions de Maria Gemma Rubí i Casals, que a més de diferents recomanacions, també va resoldre'm molts dubtes propis de qui comença de zero a aproximar-se a la temàtica.

² Centre de Recursos per a l'Aprenentatge i la Investigació. cal destacar que de les 17 biblioteques que ho conformen, el fons de la Biblioteca de Filosofia, Geografia i Història ha estat l'únic consultat, doncs en ell on es troba la bibliografia relació gens amb el tema de la meva recerca.

³ Una xarxa de 216 biblioteques que compta amb el suport de la Diputació de Barcelona i que segons les estadístiques del 2012 compta amb un total de 9.058.240 documents que posa a l'abast de la població.

4. Aproximacions preliminars a l'estudi del Caciquisme durant la Restauració.

A l'estat espanyol, així com en altres indrets d'Europa, l'aparició de règims polítics liberals durant el segle XIX i principis del XX va vincular-se estretament amb tradicions i institucions preexistents, donant com a resultat el que a Espanya va ser conegut amb el terme caciquisme. El caciquisme refereix a la proliferació de pràctiques clientelars, portades a terme per notables locals, un fet especialment associat amb la Restauració monàrquica (1874-1923), un dels períodes més decisius en el desenvolupament i evolució de l'Espanya Contemporània. Molts intel·lectuals, actuals i passats, no dubten en associar el caciquisme, com una de les característiques fonamentals del sistema polític espanyol d'aquesta etapa; fent imprescindible anar a buscar en aquest fenomen una de les causes de la fallida de la transició, de règim liberal cap a un model democràtic, donada durant la primera trentena del segle passat.

Primer, i per apropar al lector a la temàtica, emprarem una definició del concepte caciquisme, acceptada actualment per la majoria dels historiadors. En favor d'exposar amb claredat allò que desgranarem en el decurs del present treball. Farem definicions generals pertinents a, i en primer lloc, el sistema polític de la restauració, ja que és el context político-temporal en el qual cal situar-se. En segon lloc intentarem donar una definició, també genèrica, del Cacic i per últim ens aturarem en definir el concepte de clientela.

La política de la Restauració consistí a construir un sistema mínimament legítim, instruint l'oposició en una cultura política basada en la moderació i la paciència⁴, donant la seguretat de satisfer els plets polítics de les seves clienteleles i amics, i alhora satisfer les ànsies dels oligarques de més pressupostos i poder, a través d'un torn pacífic, tot sota l'adjudicació de la Corona. Tot aquest entramat havia, per força, d'articular-se a través d'eleccions amanyades, previstes per les autoritats i després executades pels cacics.

⁴ Desestimar l'insurreccionisme i el pronunciament militar com a pràctica habitual de les oposicions.

A canvi, els cacics van ser capaços de cooptar l'opinió pública, en favor seu i de les seves clienteleles.⁵

El cacic per tant, i seguint una de les definicions més acceptades pels historiadors, respon a una persona que exerceix un poder polític en una localitat, tot mantenint-se vinculada formalment, a través d'un partit polític, a un oligarca, informalment a l'autoritat, i que té les persones o grups sobre els quals exerceix el poder, en situació de clientela.⁶

El clientelisme, un fenomen donat en tota latitud i temps, es defineix, en les coordenades concretes de la Restauració monàrquica com; Relacions informals, no regulades per contracte i fora o en paral·lel de l'ordre institucional, diferents a les relacions feudals -sancionades per la legalitat i admeses en públic-, per tant extra legals i considerades amorals, en tant ataquen el principi d'equitat plasmat en l'ordre jurídic. En conjunt, són relacions consistents en l'intercanvi de béns i serveis de diversa naturalesa entre dos subjectes, l'anomenada "relació diàdica", on el patró, proporciona bens materials, protecció i accés a diferents recursos públics o privats; i el client, que ofereix, al seu torn, els seus serveis personals, lleialtat i suport, que en l'àmbit polític pot traduir-se en vots.⁷

A partir d'aquestes tres definicions generals, podem establir una relació amb un exemple pràctic que avaluï la teoria abans exposada. I amb aquest propòsit, ens centrarem en un cas emblemàtic; Álvaro de Figueroa i Torres, comte de Romanones, títol nobiliari que ostentà durant quasi 50 anys. En aquest temps, va ser el centre d'una xarxa de clienteleles molt extensa, cosa que li va permetre ser una força viva dins la política nacional, i que gràcies a les

⁵J. VARELA ORTEGA: *Los amigos políticos. Partido, Elecciones y caciquismo en la Restauración*. Alianza Editorial. Madrid 1977 p.12

⁶ P. ARTACHO: *Aspectos sociológico-políticos del caciquismo español*. Revista Española de la Opinión pública, núm. 15, 1969 p. 21

⁷ Luzón, J. M. (1995). Teoría del clientelismo y estudio de la política caciquil. *Revista de estudios políticos*, (89), 191-224. pp. 195

seves formes d'actuació va aconseguir mantenir-se en aquest estatus fins a la Guerra Civil.

El feu particular d'aquest subjecte va ser la província de Guadalajara. De pare industrial de la mineria, i de mare terrinent d'una nissaga ennoblida durant el segle XVIII, el Comte partia d'una posició envejable per a llaurar-se un espai en la política. Va heretar una quantitat de terra important, i en va adquirir més en el decurs de la seva vida. La seva condició d'arrendatari terrinent, li va permetre exercir un control molt estret sobre aquelles persones que depenien d'ell. Els administradors del seu patrimoni, eren alhora, els seus informadors i els qui gestionaven les demandes dels arrendataris, i també recomanaven el vot favorable al patró en època d'eleccions. Amb tot, en poc temps va necessitar més persones que representessin els seus interessos i va atraure la confiança dels grups dirigents de la societat rural, que li proporcionaren la vinculació amb bastes xarxes de clientele. A la capital, se servia de professionals liberals, persones amb capacitat per administrar els recursos públics de forma interessada que depenien d'aquestes formes pel seu propi sosteniment. Però en un sistema centralitzat es feia necessari per aquests cacics posar un peu a la política de Madrid, i així és com s'estructura el sistema, doncs, els cacics locals de Guadalajara van vincular-se al Comte de Romanones per fer sentir els seus interessos a Madrid i aquest va fonamentar el seu poder a la capital aquests les xarxes que aquests administradors professionals i elits provincials li oferien.

El Comte estava a una posició ideal per satisfer aquests grups; el seu *cursus honorum* comença en administració local de Madrid, a més del càrrec de conseller, va ser alcalde de Madrid, Ministre d'Instrucció Pública, Foment, Governació, President del Congrés, del Senat, i del Consell de Ministres, en tot moment com a membre del Partit Liberal. El seu paper com intermediari final entre els seus partidaris i les prebendes del Govern Central es construeix a través d'una quotidianitat basada en la barreja de la formalitat institucional amb

la informalitat de la política de clientele; per aquesta segona el Comte va rebre els seus clients, sovint al seu despatx, i sobretot a través de cartes.

En aquestes, les peticions dels seus partidaris eren de diversa naturalesa; a més d'interminables peticions per a la col·locació laboral en l'administració pública, també favors personals, com declarar inútil a un jove pel servei militar, aprovar un indult, traslladar a un soldat, entre d'altres. A nivell col·lectiu podia afavorir a tota una comunitat, d'ell com a Ministre de Foment depenia l'aprovació de la construcció d'importants infraestructures. Una forma de fer política que, sense dubtes satisfia a grups de població concrets o a comunitats senceres, però que per la seva naturalesa, implica un creixement ineficient i sobredimensionat de l'administració pública i que arriba a posar en perill les estructures materials i socials del país. La sensació de continuïtat en l'accés a prebendes de l'Estat va animar els poders locals a continuar recolzant el Comte, i aquest feia esforços per forçar el pacte entre faccions locals, per garantir la unanimitat en torn al seva figura i quan no era possible, desplegava un mecanisme de propaganda rudimentari pels pobles oferint obertament favors a la comunitat, un procés vehiculat en gran mesura pels diaris romanonistes, encarregats de presentar el patró com garant i imatge dels interessos locals.

Aquest procés de cooptació de notables i distribució de favors, culminava en la manipulació i el frau, que comprenia des de la compra directa de vots, enviament de delegats governatius, l'amenaça, el robatori d'actes. Tot amb la seguretat de què el Comte protegiria els seus partidaris de possibles sancions. En general, Álvaro Figueroa va saber fer ús de la seva posició personal i va aprofitar en el seu benefici les condicions de misèria del món agrari i d'una cultura política personalista que va fomentar amb la seva actuació, mantenint la seva primacia política en la província de Guadalajara fins la Guerra Civil.⁸

⁸ Exemple extret de: J.M. LUZÓN. Romanones: conquistador de clientelas, gran señor". *Historia Contemporánea*, (1996)

5. Reflexions contemporànies als fets.

Durant la dècada de 1880, assistim a les primeres crítiques al ja ben assentat sistema del torn pacífic. Com a indicador de l'opinió que generà el tema als seus contemporanis, l'edició de 1884 del Diccionario de la Lengua Española, inclou per primer cop la paraula Caciquismo, definint-lo com "Excesiva influencia de los caciques de los pueblos." En altres paraules, ja s'associava la càrrega negativa amb el paper tradicional de les persones més influents de cada localitat. Entre els primers en aventurar-se a fer una anàlisi crític sobre la qüestió trobem la figura de Gumersindo de Azcárate, qui va atacar el pacte parlamentari essencialment corrupte i la connivència dels polítics que vertebraven dit sistema.⁹ Azcárate afirmava, que el sistema parlamentari havia esdevingut un gran pacte de corrupció, i incidí en els perills del descrèdit del sistema. Aquesta corrupció es garant i ahora conseqüència d'un règim liberal estable, no democràtic, on el poder polític estava vertebrat entorn al poder executiu, que administrava el frau electoral per integrar els interessos i influències locals, tot sota una hipercentralització de l'administració, i un afany d'ocupar càrrecs públics compartit per la gran majoria de les elits polítiques.

Azcárate afirma; Darrere de les pretensions del govern representatiu, aquest nou tipus de feudalisme, cent vegades més repugnant que el feudalisme militar de l'edat mitjana, amaga una oligarquia mesquina, hipòcrita i il·legítima, per la raó de què els cacics i governants organitzen les eleccions entre ells, i si els primers necessiten dels segons, i els segons dels primers, és clar que ambdós necessiten nodrir-se d'un membre del parlament. En poques paraules, Azcárate assenyala el caciquisme com un dels principals problemes del parlamentarisme espanyol, ja que el mateix consistia a definir el predomini d'interessos molt específics al parlament, ja siguin, polítics, locals o personals, per sobre dels interessos generals o nacionals. Els parlamentaris havien esdevingut agents dels cacics que controlaven les seves respectives

⁹ M. GONZALO CAPELLAN: *Gumersindo de Azcárate. Biografía intelectual*. Valladolid (2005)

circumscripcions. La immoralitat s'havia apoderat de la política espanyola, i això creà un distanciament creixent del poble respecte dels seus líders polítics. Azcàrate va assenyalar la possibilitat de resoldre aquest greu problema a través de reformes legals, ja que la corrupció no depenia del sistema parlamentari. Proposà la creació d'un nou sistema administratiu, que eliminés l'arbitrarietat inherent al sistema dominant. En la recerca de solucions, els conservadors Francisco Sivela i Antonio Maura van optar per la reforma electoral i de l'administració local, un intent tímid, i amb raó, ja que del mateix Maura s'extreuen declaracions en favor del sistema, identificant-lo com una garantia per no caure en l'anarquia¹⁰.

Amb tot, a finals del segle XIX, i en resposta a la crisi nacional provocada pel desastre de 1898 – la pèrdua de les últimes colònies en una breu i humiliant guerra contra els Estats Units- el caciquisme va passar a ser un dels molts problemes que assetjaven el sistema polític espanyol. Com ja s'ha mostrat, aquest ja s'assenyalava com un dels principals problemes, la clau per explicar l'endarreriment de l'Estat i el principal obstacle a superar per canviar aquesta realitat. Aquest canvi d'actitud ve clarament representada per les obres escrites pels anomenats *regeneracionistes*, un grup intel·lectualment potent que va impactar al pensament del seu temps. En el que aquí ens ocupa, destacarem la figura de Joaquín Costa, qui sense miraments, va configurar un potent treball desestimant el sistema polític liberal espanyol, que havia culminat en la Restauració. "Oligarquía y Caciquismo" fou l'encertat nom que li donà a un treball. Aquest assaig mostrava diverses opinions, però l'aportada per Costa va ser la més influent: "La nostra forma de govern, no és un sistema parlamentari contaminat pels abusos i la corrupció, com normalment s'entén. Es tracta d'un sistema oligàrquic, que se serveix d'institucions ostensiblement parlamentaries."¹¹ Costa va cridar l'atenció sobre una oligarquía egoista, aliena als problemes reals de l'estat espanyol, que va dominar i explotar el país en el

¹⁰ J. MORENO LUZON: Teoría del clientelismo y estudio de la política caciquil. *Revista de Estudios Políticos*. Núm 89, 1995, p 192

¹¹ J. COSTA: *Oligarquía y caciquismo como la forma actual de gobierno en España: urgencia y modo de cambiarla* (Madrid 1902, 1975), I, 16

seu benefici, servint-se dels cacics, homes omnipotents que exerciren un despotisme desenfrenat en detriment de la població. Sota aquest sistema les oligarquies i els cacics, reunits pels governadors provincials, van entrebancar el progrés del país donant lloc a "l'endarreriment, la ignorància, i l'esclavitud"¹². Això va plantejar-se als contemporanis com l'evidència de la necessitat de portar, no només reformes legals, sinó la imposició d'un home fort, que alliberés la nació dels que l'havien segrestat. Dita imposició era incompatible amb el sistema parlamentari.

Posteriorment, els intel·lectuals de la generació de 1914 van continuar cridant l'atenció, com va fer Costa, sobre l'ús que l'oligarquia governant feia de la política del caciquisme, desqualificant-los per dur a terme el procés d'Europeïtzació d'Espanya. L'intel·lectual més destacat d'aquesta generació fou José Ortega y Gasset, que decretà la mort de la Restauració i digué que "els polítics dinàstics, són els protagonistes de l'Espanya oficial, i els organitzadors de la corrupció, la profunda incompetència, i del distanciament de les preocupacions centrals dels espanyols d'avui". Finalitza "l'Espanya viva, formada per les noves elits professionals, portaria a terme les tasques necessàries per donar l'empenta decisiva que porti al país cap al futur". Aquesta divisió entre l'Espanya oficial i la dinàmica acabaria per tenir un gran impacte en molts autors posteriors.

El 1923, el futur president de la república Manuel Azaña, argumentà que la persistència del caciquisme, va suposar l'edificació d'un "poder fraudulent, eficaç, capaç d'abastar-ho tot, de forma extrajudicial". Amb aquest recorregut contemporani als fets de la Restauració, va definir-se per primer cop les arrels i la gravetat del sistema caciquista. "La figura del camic, tolerada per les oligarquies que pels seus interessos ofereixen els seus serveis, han continuat exercint el seu poder ancestral i han acabat esdevenint en enemics de la legalitat, i segrestadors de la llibertat. Un obstacle per a la participació efectiva

¹²J. COSTA: *Oligarquía y caciquismo como la forma actual de gobierno en España: urgencia y modo de cambiarla* (Madrid , 1975),II,21

de la gent en el govern, és a dir, un obstacle per a la democratització del país”¹³.

Des de principis del segle XX, els que s’han dedicat a descriure la difícil implantació de la democràcia a l’estat espanyol, han fet ús dels elements clau d’aquestes anàlisis polítiques. Per sobre de tot, La Restauració ha estat associada sempre amb les maquinacions del caciquisme. Això ha portat a una anàlisi que apunta a la manca de representativitat del sistema polític i els seus components. Per altra banda, s’argumentava que les classes governants desitjaven continuar falsificant la voluntat popular i així impedir l’emancipació real de la gent. Amb tot, el rebuig inspirat per Costa i altres, ha estat utilitzat per elements anti-liberals que, menyspreant el sistema parlamentari han tractat de desacreditar-lo fent referència a la seva naturalesa depravada. Aquests arguments són clarament visibles en el discurs dels partidaris de la dictadura de Primo de Rivera, els quals veien en ell l’home fort del qual parlava Costa, capaç d’eliminar aquesta patologia social del país.

¹³J. ORTEGA Y GASSET: *Vieja y nueva política* (1914), *José Ortega y Gasset, Obras Completas* (Madrid 1983).

6. De les interpretacions marxistes del caciquisme a La Nova Escola d'història política.

Per tractar d'aproximar-nos als inicis de les línies historiogràfiques que van redefinir el tracte donat a la política del segle XIX cal recórrer a l'intel·lectual per antonomàsia, successor dels intel·lectuals esmentats, Jaume Vicens Vives¹⁴. Els seus treballs van redefinir una nova dimensió dels estudis econòmics i socials, interrelacionant ambdós conceptes va donar-se un nou prisma de la història política posant èmfasi en els vincles entre el poder econòmic i polític, una visió que els seus contemporanis no van considerar rellevant. Amb tot, va fer falta esperar fins als anys 70 per a observar l'aparició d'interpretacions històriques sòlides que donessin per acabada l'etapa de les anàlisis generalitzades i superficials.

Manuel Suárez Cortina identificà quatre línies de pensament que van definir durant els anys 70 el concepte de caciquisme; un sistema de dominació de classes, Un fre a la modernització implementada per les elits, l'hegemonia basada en els poders locals i un marc polític basat en les relacions patró-client.¹⁵ En resum aquestes 4 grans categories van definir-se en 2 línies principals:

La primera posa èmfasi en l'anàlisi del caciquisme basant el seu origen en causes socioeconòmiques, entenent el fenomen com un instrument de l'oligarquia governant per a mantenir el control del poder. En aquesta línia s'ha parlat sobre tota una xarxa caciquista que s'articula en paral·lel a les estructures de l'Estat, amb la col·laboració dels terratinents, màxima expressió de la resistència a la modernització. Molts autors, inspirats per les tesis marxistes, insistien en què el poder polític del cacic estava subordinat als

¹⁴ J. VICENS VIVES (ed.), *Historia social y económica de España y América, V. Los siglos XIX y XX* (Barcelona 1957, 1985).

¹⁵ M. SUÁREZ CORTINA (ed.), *La Restauración, entre el liberalismo y la democracia* (Madrid 1997), 31–107.

interessos de les classes dominants. Una línia historiogràfica molt semblant a la que va donar-se a la Itàlia liberal, molt influïda per les tesis d'Antonio Gramsci¹⁶

En aquesta línia historiogràfica d'òptica marxista, cal destacar l'obra d'Alfonso Orti, l'autor que postulà que la propietat és una de les bases fonamentals del poder polític del cacic. Les estructures del caciquisme, van ser dissenyades com un instrument per defensar els interessos de la classe privilegiada, sobretot dels terratinents grans i mitjans d'Andalusia i Castella. Aquestes classes van imposar-se a la petita burgesia perifèrica, a través del seu domini sobre una enginyeria política oligàrquica centralitzada.¹⁷ Aquesta interpretació s'apropava força sobre el que es coneix com "paradigma del fracàs", assumint que Espanya es caracteritza per l'absència o la frustració de les grans transformacions que altres països occidentals van experimentar, com la revolució industrial o la revolució burgesa entre d'altres. Espanya constituí l'excepció a l'Europa Occidental, un país agrícola arcaic, on el caciquisme formarà part d'aquest inusual estat de les coses¹⁸. Una societat rural, analfabeta, dominada per una oligarquia antimoderna, amb forts lligams amb l'Antic Règim. Un estat de les coses que, a llarg termini, acabaria amb la implantació d'una dictadura que generaria la situació pretèrita a la Guerra Civil, i la imposició final del Franquisme. Tot i l'excepcionalitat del cas, no deixa de cridar l'atenció similars interpretacions en les obres històriques sobre altres països com Alemanya i sobretot Itàlia.

La segona gran línia historiogràfica designava una importància diferent pel que fa al paper del caciquisme a la vida política de la Restauració. En aquest sentit destaquen els actuals grans productors intel·lectuals de la historiografia del caciquisme, José Varela Ortiz¹⁹, Joaquin Romero Maura i Javier

¹⁶ A. GRAMSCI: *Antología*, Siglo XXI. 1985.

¹⁷ A. V. RIERA: *Carlismo y caciquismo: las subjetividades campesinas en la historia contemporánea de España*. *Ayer: Revista de Historia Contemporánea*, 83(1). (2011)

¹⁸ S. JULIÀ: *Anomalía, dolor y fracaso de España*, *Claves de Razón Práctica*, Vol. 66 (1996), pp. 10–21.

¹⁹ J. VARELA ORTEGA: *Los amigos políticos. Partido, Elecciones y caciquismo en la Restauración*. Alianza Ed. Madrid (1977)

Tusell. Aquesta tendència, tot i no poder enquadrar-se sota bases molt delimitades com l'anterior, pot dibuixar un tot comú a partir d'allò que hi és present; centrats sobretot, en el funcionament del sistema polític i especialment del funcionament del procés electoral, per tal d'explicar el ritme de l'alternança en el poder entre conservadors i liberals, i els mecanismes pels quals, estant al poder, sempre van sortir exitosos per aconseguir una majoria parlamentària pel seu partit i una minoria important per a l'oposició.

Javier Tusell a *Oligarquía y Caciquismo en Andalucía (1890-1923)* (1976)²⁰ obra indispensable, és un exemple del trencament amb l'anàlisi estèril de xifres electorals, fent un afegit important, basat en l'anàlisi de tall social de la figura dels cacics, l'oligarquia, els polítics, la impotència de les oposicions, així com una anàlisi de l'estabilitat i crisi del sistema, posant en tot moment especial èmfasi en la descripció de la vida política. En general va explicar com, els desitjos del poder executiu esdevenien realitat sistemàticament el dia de les eleccions, sempre i quan es donés un grau alt de corrupció, un fet argumentat sobre la base de l'estudi de la figura del Encasillado²¹. Jose Varela Ortega, per la seva banda contribuï al tema, dibuixant una definició concreta dels tipus de caciquisme, observant que, el caciquisme tradicional²² va coexistir amb el caciquisme de transició²³ i amb el de tipus violent²⁴.

Aquestes definicions portaven implícites la necessitat de puntualitzar la realitat del caciquisme com un fenomen polític on el poder no deriva de la riquesa, sinó de la capacitat de gestionar els recursos públics que l'Estat els hi proporciona. Més que un instrument al servei de la classe dominant, el sistema caciquista era un tipus d'organització política. Romero Maura assenyala que els

²⁰En paraules de José Varela Ortega " con mucho el más importante y significativo"

²¹Llistat de candidats adeptes al Govern, a qui aquest senyalava districte per a les eleccions a diputat.

²²Per relació de respecte que podem atribuir a una mena reminiscència quasi feudal. El que Marc Bloch definia com l'orgull i respecte que mostren els individus pertanyents a una societat basada en situacions de clientela.

²³Per relació d'indemnització, basat en una relació diàdica entre dos individus amb accés desigual als recursos públics, en la qual el que deté l'accés privilegiat, proporciona bens a un segon en desavantatge, a canvi el segon oferta la seva fidelitat, o en aquest cas, el seu vot.

²⁴Relació de recolçament per amenaces, intimidació o violència directa.

cacics no necessàriament havien de ser els més rics del poble - referint-se als terratinents- que per la seva posició, controlaven l'ajuntament i des d'allà controlaven les eleccions, també trobem persones d'origen humil, que coneixien el funcionament de la burocràcia estatal i van exercir com autèntics cacics²⁵. Varela Ortega escriví que la base del sistema fou el control de l'administració, i que, l'existència omnipresent d'un sistema administratiu complex va proveir d'una major mobilitat social del que s'esperava a una societat rural endarrerida²⁶. Tuñón per la seva part, sostenia que sota aquesta lògica les decisions polítiques eren independents dels interessos econòmics. Varela Ortega afirmà que, els polítics de la restauració no depenien de potències econòmiques, si no de la maquinaria politicoadministrativa del caciquisme, es a dir, que la classe política no havia necessàriament de cedir davant els interessos agraris o industrials, encara que a voltes podien arribar a acords entre ells.²⁷

Per últim la línia general d'aquest grup d'historiadors, rebutja la idea de què el caciquisme fos només una peculiar característica de l'estat espanyol, ja que el caciquisme fou una expressió del clientelisme, un fenomen universal que s'acaba adherint a l'administració pública. Amb aquesta òptica es fa possible comparar la restauració espanyola a altres conjuntures d'altres països europeus, com és el cas la *Old Corruption* a Anglaterra, Napoleó III a França o la Itàlia de Giovanni Giolitti, on els dignataris polítics alimentaven les seves clienteleles a través dels recursos públics. Per tant podem situar l'estat espanyol en la mateixa òrbita d'aquells estats europeus amb règims liberals basats en la creació de xarxes clientelars, que relacionen la classe política amb societats rurals políticament passives. Així doncs, podem aduir que el canvi cap a una societat democràtica podia haver-se donat en l'estat espanyol, ja sigui per pressions internes o externes, per tal de donar una major participació en les

²⁵ ROMERO MAURA, JOAQUÍN, "el caciquismo: tentativa de conceptualización" *Revista de Occidente*, 127 (1973) p. 18

²⁶J. VARELA ORTEGA: *Los amigos políticos. Partido, Elecciones y caciquismo en la Restauración*. Alianza Ed. Madrid (1977) pp. 366-388

²⁷ M. TUÑÓN DE LARA. 'La burguesía y la formación del bloque de poder oligárquico (1875-1914)', a *Estudios sobre el siglo XIX español* (Madrid 1972, 1984), pp. 155-238.

eleccions parlamentàries, si no hagués quedat avortat per la imposició de la dictadura del General Primo de Rivera.²⁸

Aquesta línia d'interpretació del sistema caciquista a les coordenades concretes del règim liberal de la Restauració monàrquica, ha suscitat un debat amb un llarg recorregut, que – a grans trets- posen de manifest la necessitat de, i en primer lloc, estudiar el fenomen en àmbits locals per tal de dibuixar la realitat polièdrica que amaga la qüestió, i que intenten, en última instància, posar de relleu les vies d'investigació encara per abordar. En segon lloc, la majoria d'aquests estudis queden centrats en les eleccions, ampliant els coneixements sobre frau electoral i corrupció, tot i que hi manca una anàlisi de les elits polítiques i les condicions sociolaborals que rodejaven els protagonistes del sistema caciquista. En general aquesta proliferació de treballs locals venien a corroborar allò que ja havia estat anunciat pels grans teòrics dels anys 70, i en pocs casos van pretendre plantejar noves línies interpretatives, només amb l'excepció dels estudis d'Alicia Yanini²⁹.

²⁸ N.TOWNSON: *¿Qué habría sucedido si Alfonso XIII hubiera rechazado el golpe de Primo de Rivera en 1923?*; (ed.), *Historia virtual de España, 1870–2004 Madrid (2004)*, pp. 93–137.

²⁹ A. YANINI: *El caciquisme*. Institució Alfons el Magnànim/Diputació Provincial de València, (1984).

7. Els anys 90, La nova Escola d'història política.

Al calor de les noves interpretacions de la història política, abandonades durant molts anys per l'escola d'Annals i més tard en favor dels corrents culturalistes, es començarà a filar un relat entorn dels esdeveniments polítics de la Restauració, amb el propòsit renovador d'integrar en aquest eix la resta d'aspectes que interactuen i acaben per definir el sistema polític caciquista. Un esquema molt encertat, ja que s'adapta perfectament a les necessitats interpretatives del caciquisme a la Restauració, definides fins al moment sota criteris estrictament polítics i econòmics.

En aquesta nova línia d'història política trobem els grans autors que profunditzaren en diverses qüestions claus per comprendre la Restauració; a escala global es procurà interrelacionar diversos factors com el prestigi social amb la realitat cultural i política. Destaquen en aquest sentit les obres de José Moreno Luzón, José Varela Ortega³⁰, Pedro Carasa, María Gemma Rubí i Casals³¹ entre d'altres. En aquest sentit cal definir aquests nous estudis en la cruïlla de diverses disciplines, que han enriquit la història política de l'última dècada del segle XX, com és la utilització de conceptes propis de la sociologia, la ciència política i l'antropologia. Finalment cal destacar la intenció d'aquests estudis per deslliurar el caciquisme de ser un concepte exclusiu i definitori de la política espanyola, i començar a contrastar aquest sistema polític amb altres molt semblants en el context europeu, considerant que una reflexió al voltant d'aquest fet permetria construir un discurs més precís de l'espai que ocupa l'estat espanyol en la superació dels règims liberals de participació restringida a Europa.

Aquesta nova metodologia s'aplicarà amb la intenció d'expandir allò que s'havia treballat durant els anys 70, focalitzant els estudis en l'anàlisi dels

³⁰ J. VARELA ORTEGA (dir.): *El Poder de la influencia. Geografía del Caciquismo en España (1874-1923)*

³¹ M.G. RUBÍ: *Entre el vot i la recomanació. Partits, mobilització electoral i canvi polític a Manresa (1899-1923)*. Manresa, Fundació Caixa de Manresa-Angle Editorial. (1995)

partits i la seva transformació davant l'aparició de la societat de masses, les elits polítiques; situació sociolaboral, capacitat econòmica, trajectòria, relacions públiques. També els comportaments de les clienteleles, i de la vida política en el seu conjunt.

Pel que fa a l'estudi de les elits, cal senyalar que s'ha centrat sobretot en persones influents en la vida pública, considerats tan individual com col·lectivament, servint-se de treballs literaris ³², actes parlamentàries, documents de diferents diplomàtics, epistolars, així com dades de diferents biografies. Quasi tot l'interès queda centrat en parlamentaris, especialment aquells que desenvolupen un paper fonamental en el sistema polític, sobretot si constitueix un vincle entre localitat i autoritat central³³. Amb tot, cada cop més es centra l'atenció en aquells dignataris subalterns, consellers d'ajuntaments, o de diputacions provincials, que tot i estar en una fase inicial del *cursus honorum*, van jugar un paper important en el sistema de repartició de poder del país³⁴.

Gràcies als estudis biogràfics, s'ha pogut generar una radiografia general de quina es la situació sociolaboral dels polítics espanyols, si recordem que els polítics durant la restauració havien de tenir certa independència econòmica, trobem, molts propietaris de terres, professionals liberals, funcionaris, comerciants i industrials, i en conseqüència diversos d'aquests individus es trobaven en diverses categories a l'hora.

Com és lògic, la categoria professional de les elits polítiques varia segons la regió. Els propietaris tenien una posició estratègica a Andalusia, Extremadura i parts de Castella, on els terratinents nobiliaris i aquells amb capacitat d'accedir a la terra van beneficiar-se de la revolució liberal del segle XIX. Tot i així, en

³² Vid. A. GONZÁLEZ. (1973). *El caciquismo a través de la onomástica en Doña Bárbara y Pedro Páramo*.

³³ P. CARASA, (ed.):. *Elites castellanas de la Restauración. II. Una aproximación al poder político en Castilla* (Salamanca 1997).

³⁴ P. CARASA (ed.), *El poder local en Castilla. Estudios sobre su ejercicio durante la Restauración (1874-1923)* (Valladolid 2003). pp.70-111

moltes altres zones, els terratinents només van significar una part del total dels interessos a tenir en consideració. Sovint tenien molt més pes polític propietaris organitzats que basaren la seva producció a la satisfacció del mercat, i que contaven amb moltes connexions amb la burocràcia estatal, com va succeir a València. El segon grup social més comú en la conformació de les elits són els professionals liberals, en la seva majoria advocats, que eren predominants en els seients judicials i en regions com Catalunya o Galícia (En aquest últim pel complicat sistema de tinença de la terra). Cal pensar, que el coneixement del món de las lleis i la burocràcia podia fer obrir pas a un individu amb capacitat, a ser receptor de totes les prebendes que podia proveir la vida política. Altres professions liberals, com els periodistes, professors, o enginyers també van exercir importants funcions en àrees específiques. En tercer lloc, trobem els industrials, comerciants i financers, absent en les zones més endarrerides, però molt potents a Catalunya i País Basc.³⁵

L'estudi de les elits polítiques mostra les relacions estretes que tenien amb les respectives economies locals. Sovint, són polítics amb molts vincles amb els sectors més dinàmics de cada regió, des de sectors agroexportadors, empresaris del ferrocarril, refinadors de sucre a Andalusia, productors de cereals a Castella, conserves a Galicia, sectors mercants a Múrcia, exportadors de vi d'Alacant i propietaris de vaixells a Mallorca, València, Sevilla i Cadis. Sovint les elits polítiques controlaven diverses branques dels sectors econòmics regionals pertinents, però normalment estaven en mans de sectors mitjans, que juntament amb els terratinents i professionals liberals van formar una alta burgesia, que va anar canviant contínuament, ja que els grans terratinents van anar cedint la seva terra a professionals formats i empresaris. De resultes d'aquest fet, l'aristocràcia va acabar ocupant una posició quasi marginal entre les elits. Per tant és difícil associar la Restauració com una continuïtat de les formes de l'Antic Règim.

³⁵ J. VARELA ORTEGA(dir.): *El Poder de la influencia. Geografía del Caciquismo en España (1874-1923)* (2001)pp.574-586

Tot i el seguit d'enllaços i punts en comú descoberts entre elits polítiques i econòmiques, no podem parlar d'una total identificació entre elles. Seria més correcte al·ludir a la difusió i a la fragmentació de les elits que ja eren força diverses en funció de l'activitat econòmica dominant en cada regió, un domini que estava a molts indrets, en procés de canvi cap a un model industrial. Per aquest sistema d'anàlisi tampoc és definitiva la relació entre el poder polític i la seva subordinació als interessos econòmics. Seria més encertat assenyalar un sistema en continu canvi, amb constants variacions de les relacions entre el poder econòmic i el poder polític a través d'una "utilització recíproca"³⁶. En resum, la nova escola política situa la realitat política de la Restauració a mig camí de les dues posicions sostingudes fins al moment: la que separa completament el poder polític de les pressions econòmiques, i els que afirmen que les posicions polítiques depenien de la pressió econòmica.

En qualsevol cas, aquests treballs sorgits a finals dels anys 80 i a la dècada dels 90, destaquen la importància de les accions d'individus concrets a l'hora de definir la presència i la força de les influències polítiques en les àrees dominades per cacics estables. En aquests dominis caciquistes, hi havien nombrosos llaços de parentesc que unien les elits caciquistes, fent necessari mirar no només a un individu, sinó a tota una família per trobar les claus a l'hora d'explicar la vida política d'una localitat. Els lideratges polítics de les circumscripcions electorals i dels partits locals, van ser càrrecs sovint hereditaris. El mecanisme legal que perpetuava a una mateixa família en una posició política i social dominant, implicava de forma informal, el desenvolupament de la vida política³⁷. Aquest fenomen arribà a tals extrems,

³⁶ M. CABERA: *El poder de los empresarios. Política e intereses económicos en la España contemporánea (1875-2000)* (Madrid 2002)

³⁷ R. RAMÍREZ RUIZ, Raúl Ramírez. *Caciquismo y endogamia: un análisis del poder local en el España de la Restauración (Córdoba, 1902-1931)*. Librería-Editorial Dykinson, (2008)

que alguns no dubten a substituir el terme "amics polítics" pel de "famílies polítiques".³⁸

La nova escola política també ha mostrat gran preocupació en definir els partits polítics i les seves clienteleles. Els estudis passats, van donar un gran protagonisme a les forces oposidores, sobretot dels republicans, nacionalistes, regionalistes, i el moviment obrer. Recuperat l'objectiu d'analitzar els grans partits del torn, sorprèn els mètodes d'organització de liberals i conservadors. En moltes províncies, els partits eren la representació formal de faccions merament personals, on la seva organització de base era molt més potent del que s'havia imaginat; trobem associacions, comitès i clubs capaços de controlar els seus membres, la implementació de les campanyes electorals, així com controlar dels respectius mitjans de premsa.

En el decurs de transformació dels partits elitistes cap a formacions polítiques de masses, la nova història política ha descrit la transformació de partits aglutinants de sectors diversos de les elits, cap als partits clientelistes, redefinint la concepció que es tenia de les formacions liberals i conservadores com "partits de notables", pel de partits més dinàmics amb diversos enquadraments socials, una mena de formació a mig camí entre el partit de notables i la política de masses.

No obstant això, tots els autors comparteixen el mateix model, molt estès en l'estudi de caciquisme espanyol, és a dir, la concepció d'un marc polític basat en el control de xarxes clientelars. L'acord entre els partits monàrquics i alguns de l'oposició, pot ser considerat com una estructura piramidal de patrons i clients, alimentats per la cerca i la concessió de favors i recomanacions. El mateix va ocórrer, almenys fins a les primeres dècades del segle XX, als liberals a Itàlia, també als monàrquics i els republicans a Portugal, i de les forces

³⁸ M. C. GRAU; A.H. LONCÁN; A.S. OLLÉ: "The political economy of infrastructure: The Spanish Parliamentary Roads." *Documentos de trabajo de la Asociación Española de Historia Económica*, 2010, no 8, p. 1.

governamentals a Grècia.³⁹ D'altra banda, com en aquests països, això es va produir dins d'una cultura política dominada pels interessos particularistes, més preocupats pels beneficis immediats que per la implementació de programes ideològics generals.

Els historiadors també han mostrat interès en la conducta política dels sectors subalterns, així com la seva evolució. En aquest apartat continua sent útil els estudis electorals, però només com un component dins de l'heterogeneïtat de la qüestió, ja que com ha quedat demostrat hi ha moltes més relacions de poder polític extra electorals. En aquest sentit les eleccions serien la culminació de la multiplicitat de pactes i acords pretèrits, per tant, les anàlisis electorals ja no són considerats ni l'únic ni el més important objecte d'estudi. La insistència dels historiadors sobre l'efecte del caciquisme al frau electoral i la corrupció (des del pucherazo o la compra de vots), ha donat pas a altres explicacions que posen de manifest la influència de diferents grups de clients; la victòria en les eleccions no és més que una conseqüència de la distribució dels recursos. Els partidaris de la nova història política no es limiten a descriure els processos electorals insistint a trobar les arrels reals per explicar el funcionament del procés.

La causa primigènia del funcionament de les eleccions, pot trobar-se sovint en els diferents mecanismes polítics, formats quasi sempre per grups de clients dirigits per les elits. Pot també respondre a una qüestió d'incentius econòmics, tot i no ser la causa principal. Sovint podria tractar-se d'acontentar a qui ostentava un càrrec decisiu en el mercat laboral d'una regió. La importància de la compra de vots és inqüestionable, sobretot després de l'aprovació del sufragi universal masculí, però la font de la influència política té més a veure amb l'accés privilegiat als recursos públics, i el poder d'un cacic, en conseqüència, té més a veure amb la seva capacitat de fer d'intermediari en el procés de repartiment d'aquests recursos cap als individus i les comunitats. Sota aquesta premissa, el cacic era bastant similar al notable que, amb la seva

³⁹ MORENO-LUZÓN, Javier. "Political Clientelism, Elites, and Caciquismo in Restoration Spain (1875—1923)." *European History Quarterly*, 2007, 37.3: 417-441.

tasca com intermediari, va ser fonamental per configurar les relacions entre els ciutadans i els estats burocràtics moderns, i en general una peça fonamental pel funcionament de la vida política a través d'un entramat de clientele.⁴⁰

Afortunadament, sobretot a partir del segle XX, els arguments ideològics van començar a fer la seva aparició en aquest sentit, els nous partits de masses es van veure cada cop més capaços de conquerir més vots tot i les dificultats que plantejava el sistema. A Barcelona és arxiconegut els esforços de la candidatura dels quatre presidents presentada l'any 1901 i que va suposar el trencament del torn a la ciutat comtal. Els nacionalistes bascos també van agafar la seva importància en la competència electoral. També destaca la candidatura republicana, que a partir de principis de segle va superant les resistències que plantejaven electoralment les pràctiques caciquistes, i es veuen capaços de conquerir ciutats importants, com la Corunya, Màlaga, Gijón i Cartagena. Se'ns dubte un precedent de les posicions que començava a agafar el republicanisme després de la desfeta institucional i moral que havia patit el republicanisme del sexenni.

Aquests partits, havien superat els mecanismes del torn a través del desplegament d'una operativa propagandística moderna, construint una identitat col·lectiva a través de la propaganda, la premsa, les associacions, els clubs, institucions culturals o oficines de partit, tot embolcallat amb certa litúrgia i simbolisme. Se'ns dubte, és el desplegament brillant de l'aparell de masses que acabarà per configurar la política moderna. Amb tot, cal posar especial atenció en aquelles àrees on el caciquisme esdevenia llei, i on les pràctiques dels corruptes s'implementaven amb major impunitat: l'espai rural. En aquest sentit, les noves formacions polítiques van optar o bé per acontentar-se amb l'espai conquerit en el pla urbà, limitant la seva zona d'influència, o en alguns casos van optar per assumir les pràctiques de la política de masses a les ciutats amb una política caciquista pròpia en les comunitats rurals. Això va ser

⁴⁰ E. SWYNGEDOUW: "Modernity and hybridity: nature, regeneracionismo, and the production of the Spanish waterscape, (1890–1930.)" *Annals of the Association of American Geographers*, 1999, vol. 89, no 3, p. 443-465.

possible en el cas dels regionalistes catalans i els republicans reformistes asturians, ja que en conquerir el seu propi espai polític, van poder accedir a pressupostos públics, que són el motor essencial de la maquinaria caciquista.

Aquest, com en altres casos, és també un procés propi de la política Europea, on els clàssics partits, liberals i conservadors, que fins al moment eren aglutinadors de notables i personatges mitjanament formats, van començar a notar la pressió dels partits amb programes ideològics, que van treure profit de l'augment del sufragi i en el cas espanyol, de la crisi dels partits de torn arran del desastre del 98.

8. Estudi del caciquisme a partir de l'estudi del món rural

Pocs anys després de l'aparició de les noves interpretacions historiogràfiques per a l'anàlisi política, sorgeix de forma més secundària, el que Moreno Luzón defineix com a "Història social agrària". Salvador Cruz Artacho, un dels seus principals precursors identifica tres característiques principals que defineixen la línia interpretativa en aquest àmbit. En primer lloc, cal anar aproximant-se a la qüestió a través d'una macroanàlisi per tal d'apreciar bé els estudis d'àmbit local. Pensem que l'anàlisi de grans processos polítics acaba fent necessari anar a buscar les seves arrels en àmbits més abastables. L'interès per la política local i rural ve sempre dels sorprenents resultats que ofereixen les anàlisis de grans processos electorals en l'àmbit estatal. Per tant, l'atenció d'aquests estudis queda centrada en la localitat rural, on s'estudiarà les influències polítiques dels actors polítics en l'espai públic i privat.

La segona característica es tracta de la introducció de noves eines pròpies d'altres disciplines, més orientades cap a l'anàlisi d'estudis locals com l'antropologia social i cultural. Cal afegir que l'antropologia és, pot ser, una de les disciplines amb més experiència en el tracte amb societats locals de tipus rural-arcaic. Davant la utilització de metodologia pròpia de la sociologia i la ciència política, l'antropologia és essencial per comprendre els processos de

tipus idiosincràtic que fan del caciquisme un fet molt més arrelat en les societats agràries.

Per últim cal afegir les interpretacions aportades sobre el caciquisme, fetes per disciplines alienes a la praxi de la nova història política, sobretot d'aquells autors que han analitzat les comunitats rurals a través d'estudis socials i econòmics, donant lloc a noves interpretacions socioeconòmiques del domini caciquista al camp.⁴¹

La riquesa d'aquestes noves interpretacions rau d'un canvi de perspectiva, prescindint de les arquetípiques interpretacions que van des de les capes altes de la societat fins als sectors subalterns, per comparar el fenomen partint de la percepció dels estrats baixos de la societat. Al mateix temps tracta d'esbrinar les relacions entre el poder econòmic i el poder polític a escala local a través d'una anàlisi més acurada, argumentant les carències dels models que plantegen un esquema de relacions estrictament politicoadministratiu. En resum, la història social agrària es planteja sota l'anàlisi de les estratègies de producció econòmica i reproducció social de les oligarquies locals, especialment les oligarquies agràries, raó per la qual s'atribueix un paper essencialment socioeconòmic a la reproducció del fenomen.

Aquests plantejaments, pretenen en última instància revifar les tesis marxistes que havien estat desestimades parcialment per la nova història política, sota l'argument que, si és cert que l'associació del poder polític i econòmic, no és en cap cas definitori del sistema polític caciquista, aquesta realitat varia substancialment quan es trasllada a espais rurals amb una forta presència d'oligarquies terratinents. Cal afegir en aquest discurs de recuperació marxista, l'ús d'una nova nomenclatura pròpia de l'antropologia, on el concepte de reproducció social explica unes dinàmiques de perpetuació del sistema. Les quals van a buscar les arrels del fenomen en un suposat context d'immobilisme polític i social amb altes taxes d'analfabetisme, on els canvis només hi són presents

⁴¹ S. ARTACHO: "Clientes, clientelas y políticas en la España de la Restauración (1875-1923)." *Ayer*, 1999, no 36, p. 105-130.

en contextos molt concrets i sovint en explosions puntuals amb tints de revolució messiànica⁴². En definitiva, el caciquisme seria en aquest cas, un instrument que perpetua l'hegemonia de les oligarquies agràries. En aquest punt, i en consonància a la resta d'estils historiogràfics esmentats, aquesta definició de les societats agràries, busca en última instància apropar l'assimilació del caciquisme agrari a l'estat espanyol a realitats semblant en altres indrets, donats a diverses latituds, i un cop més cal associar-ho a la zona sud d'Itàlia en especial.

En definitiva aquesta tendència ha promogut l'estudi del tema centrant-se en dos objectes d'estudi concrets, el poder local i les elits rurals. L'anàlisi de l'activitat en els ajuntaments mostra les característiques socioeconòmiques dels seus membres. Aquests estudis defineixen una perpetuació en el poder d'aquells sectors que havien estat de sempre els principals contribuïdors de cada localitat, la riquesa dels quals provenia de la terra. Aquests treballs vénen a corroborar com l'ascens polític en el sistema liberal espanyol venia determinat per influències de classe. Les oligarquies rurals feien ús de la política municipal per apoderar-se del l'accés a recursos crucials en la vida de les comunitats rurals, com el control d'impostos, el reclutament de tropes per l'exèrcit, l'administració dels béns comunals i de propis –prèvia expropiació a mitjans del segle XIX en favor d'aquestes oligarquies-, l'accés a aigües per la irrigació, i moltes funcions de l'aparell judicial que determinaven la capacitat de repressió de moviments de protesta rural. A més, les autoritats locals podien influir en la regulació econòmica del conjunt del país, cooptant en gran mesura els poders encarregats d'aquest afer.

Les practiques clientelistes portades a terme entre els terratinents i els camperols suposaren un increment substancial del frau electoral, cosa que no dria la perpetuació en el poder de les oligarquies rurals clàssiques⁴³. En la cons-

⁴² T. KAPLAN; J.SEMPERE. *Origenes sociales del anarquismo en Andalucía capitalismo agrario y lucha de clases en la provincia de Cádiz 1868-1903*. 1977.

⁴³ J. TUSELL. "El sistema caciquil andaluz comparado con otras regiones españolas (1903-1923)." *Reis*, 1978, no 2, p. 7-19.

trucció d'aquest discurs, es planteja sovint la problemàtica d'una imatge del poder immòbil, fet que expressa la situació política al món rural com un espai aturat en el temps i és evident que aquesta situació, tot i donar-se en alguns casos, no és la regla general. Alguns historiadors introduïren en aquest sentit algunes apreciacions. En molts casos diverses institucions polítiques locals van viure disputes molt cruentes protagonitzades per faccions rivals, que amb l'aparició del sufragi universal masculí el 1890, feia impossible que la totalitat de la població d'una localitat no es veies influïda per aquestes pugnes, i finalment, acabaran per formar part activament de l'enfrontament entre faccions. Aquest fet farà de les elits polítiques rurals un grup que, tot i vetllar pels seus interessos i l'estabilitat de les seves fortunes, es veuran obligats a legitimar-se, presentant-se com els garants i detentors dels interessos d'una comunitat.⁴⁴

En aquest sentit, han sorgit estudis molt recents que tracten les elits rurals, enteses com dignataris locals i grans terratinents. En aquests estudis, la política queda força apartada de l'anàlisi dels fets, centrant l'atenció en l'administració de l'economia agrària i en les estratègies familiars destinades a preservar i expandir el patrimoni familiar. En conjunt la posició de les oligarquies rurals es considera ja definida per la seva posició social. En aquest sentit es defineix una actitud d'aliança ideològica recurrent, on els terratinents nobles solien ajuntar-se amb els sectors més conservadors, mentre que els propietaris mitjans s'alineaven amb els sectors progressistes.

En la mateixa línia les anàlisis de les elits rurals evidencien diverses ruptures i continuïtats respecte l'Antic Règim. En aquest sentit destaca una renovació de les elits, sorgides en gran part, pels plans de desamortització; en aquest ordre, dels bens eclesiàstics, dels bens municipals – bens comunals i de propis – i en menor mesura, dels bens nobiliaris. Un procés semblant va esdevenir a Sicília, quan les desamortitzacions van provocar l'accés a la terra de pujants classes burgeses que no dubtaren a fer-se rendistes, fent sorgint noves classes dominants sota paradigmes de comportament molt estretament lligats a les

⁴⁴ M. BLANES, I; P. S. VIVES: "Las pequeñas élites agrarias y su participación en la vida política durante la segunda mitad del siglo XIX." *Ayer*, 2002, no 48, p. 159-184.

formes nobiliàries, fins al punt de buscar activament l'associació d'aquests nous terratinents amb les oligarquies nobiliàries preexistents, conformant un mateix grup que entraria a l'etapa de la Restauració com la nova elit, sent aquest període l'evidència de la seva consolidació.

Aquesta última consideració és, pot ser, el punt que separa les interpretacions de la història social agrària respecte les interpretacions Marxistes dels anys 60 i 70. Postulen que la revolució burgesa -inexistent pels seguidors de la teoria del paradigma del fracàs- Sí que es porta a terme en el context rural, ja que la remodelació de les elits present durant l'Antic Règim, esta basada en la destrucció de les estructures feudals pretèrites i la imposició del règim liberal, en favor de les pujants classes burgeses amb capacitat per esdevenir terratinents.

La visió de la història social agrària aporta noves perspectives i punts de vista. Les dinàmiques sovint diametralment oposades que podem trobar en espais tan heterogenis com l'estat espanyol són incompatibles amb una metodologia única, i en aquest sentit les aportacions sobre com afecta el caciquisme en la vida quotidiana, l'anàlisi de les relacions del poder econòmic i polític en àrees rurals, i l'encertat estudi sobre les famílies polítiques i les seves dinàmiques com a subjecte social, juntament amb els comportaments característics dels petits propietaris, donen un nou protagonisme a les societats rurals de l'Espanya de la Restauració. Una labor encara més important si pensem que la societat rural constitueix el gruix principal de la població de l'Espanya del segle XIX i mitjans del XX. En aquest sentit podem parlar d'uns grups socials agraris força actius, en cap cas vivint en paral·lel a les dinàmiques estatals, arribant fins i tot a controlar gran part d'aquestes en àmbits locals. Pel que fa als petits propietaris, queda clar que van prendre part activa en el sistema caciquista, sota criteris molt concrets, sovint relacionats amb la pervivència d'una forma de vida, l'intent de millorar les seves condicions o per pura supervivència.

9. Comparativa d'Hipòtesis:

Esmentades les principals línies interpretatives que busquen des de diferents visions donar una definició encertada del caciquisme, podem arribar a un seguit de conclusions a partir d'allò que hi és present a totes i comparar allò que hi divergeix. Les diverses línies d'estudi comencen per mostrar les evidents connexions que hi ha entre el poder polític i els interessos econòmics, tot i que la importància donada a l'hora d'explicar-ho tot, varia segons l'escola interpretativa. La nova escola política és en aquest punt l'única que, tot i reconèixer la importància de les relacions entre interessos polítics i econòmics, prioritza el paper que té pel manteniment del sistema caciquista el control de les institucions públiques i l'accés als recursos de l'Estat. Aquest és el centre de totes les demes consideracions on s'hi afegeixen altres variables a considerar. En aquest sentit la nova escola política no desafia directament els plantejaments dels anys 70, ja que en gran mesura se sustenta en ells, però en qüestiona moltes premisses. Pel que fa als postulats Marxistes, han estat recollits per la història social agrària, que considera que les relacions econòmiques i socials determinen la realitat agrària més que no pas el poder polític.

Un altre tret comú el trobem en l'anàlisi dels mecanismes de representació, que donant-li més o menys protagonisme, totes les escoles posen èmfasi en els vincles dels polítics amb les comunitats locals, i de com aquests vincles es basen en una relació d'interessos que sovint s'assimilen als interessos personals del polític. En aquest sentit destaquen els estudis sobre membres del parlament, on queda evidenciat la relació dels representants amb sectors econòmics, professionals familiars i clienteleles d'una localitat. Una connexió que acaba per trobar el seu espai social en les diferents associacions comercials, centres de reunió, casinos, col·legis professionals i fins i tot en esdeveniments religiosos organitzats per les confraries. En definitiva, tots coincideixen a definir la figura del diputat, com un nexa entre la regió i el poder central de Madrid obrint tot

un mercat de competència pel polític local més eficient en el repartiment interessat dels recursos públics.⁴⁵

La focalització constant sobre els membres del parlament mostra una cambra força activa políticament i molt significativa a l'hora d'explicar l'estabilitat del règim monàrquic constitucional. Les diverses visions historiogràfics destaquen la influència de les elits locals del conjunt del sistema polític. En aquest sentit els primers estudis sobre la qüestió han carregat un excés de treballs focalitzats en la política central, movent els interessos dels historiadors més moderns cap al camp d'actuació de les perifèries, obrint una explicació de la funció concreta dels polítics del centre, on són definits com els principals negociadors amb aquells que ostenten el poder a cada regió, relacions que s'intensifiquen en època d'eleccions, amb la finalitat d'implementar amb èxit els plans del Govern.

D'aquest interès per l'activitat de les elits perifèriques, sorgiren importants anàlisis sobre la definició del encasillado o el cunerisme⁴⁶. D'aquest últim s'ha demostrat que no era un fenomen tan freqüent com s'havia pressuposat. El cunero, estava freqüentment relacionat a la influència d'un notable local, que col·loca a un home de palla, garantint-li els suports necessaris per a la seva victòria, a canvi que aquest, li proporcioni connexions directes a Madrid. La vida política de la Restauració, era definida per la suposada defensa dels interessos morals i materials de cada districte, i les demandes dels sectors organitzats de l'opinió pública, una definició que donà un marc adequat i un argument potent per l'articulació del sistema caciquista. En general, aquestes investigacions destaquen el paper de la província com el punt àlgid del moviment polític i social a l'Espanya de finals del XIX i principis del XX. Aquesta visió va fer inclinar les deduccions fetes anteriorment, en favor de l'anàlisi regional, molt centrades en la relació centre-perifèria, en part per la gran proliferació de treballs sobre els

⁴⁵ J. VARELA ORTEGA. (2001). *El poder de la influencia: geografía del caciquismo en España (1875-1923)*. (2001) Pp. 590-603

⁴⁶ Una de les millors definicions del concepte es pot trobar a : J. TUSELL GÓMEZ *Oligarquía y caciquismo en Andalucía (1890-1923)*. Editorial Planeta, (1976).

diversos nacionalismes, que requerien forçosament, de l'anàlisi de les relacions sota aquesta òptica.⁴⁷

Amb el temps aquesta dinàmica va acabar atomitzant el poder central de forma significativa en favor dels poders locals. Aquest procés va agafant embranzida en el decurs de la vida política de la Restauració. Si bé el poder central era estable i molt capaç de fer complir les seves expectatives durant els primer 15 anys, no li va ser tan fàcil després de l'aprovació del sufragi universal masculí, i a partir de 1913, la fragmentació dels partits polítics, i la crisi manifesta dels partits monàrquics va obligar als poders locals a ser els garants de l'estabilitat política que l'Estat central ja no podia garantir. Un indicador d'aquest fet és la proliferació de de "districtes propis", es a dir, la reelecció del mateix candidat a una regió representant del mateix partit polític o clientela. En aquest sentit la historiografia parla de la Restauració com un període en el qual, el poder Central va anar perdent pes en favor del poder local, dins d'un cert límit.⁴⁸ Amb tot, la majoria d'historiadors consideren que a la Restauració el poder executiu va marcar la línia electoral que desitjava en la majoria dels casos.

La historiografia moderna rebutja la idea que el caciquisme fos una simple símptoma de la persistència de formes i estructures pròpies de l'Antic Règim, així com un fenomen característic de l'endarreriment de l'estat espanyol, tractant la qüestió com un entramat de mecanisme pels quals, la societat i l'entramat polític espanyol va adaptar-se als canvis derivats de l'establiment de l'estat liberal. Independentment de l'escola historiogràfica, totes elles, estan d'acord en rebutjar les anàlisis simplistes i posen èmfasi en la gran complexitat de la política de la Restauració espanyola, entesa com un espai summament heterogeni, amb implicacions molt diverses en espais de poder diferents, i amb situacions quasi diametralment oposades en alguns àmbits entre el camp i la ciutat. L'Espanya d'aquest temps consisteix en la confluència de mètodes tradicionals amb estructures polítiques modernes, que coexisteixen i donen forma a un procés en constatat evolució.

⁴⁷ J.P FUSI: *España, La evolución de la identidad nacional* (Madrid 2000).

⁴⁸ J. VARELA ORTEGA i L. MEDINA PEÑA: *Elecciones, alternancia y democracia. España- México, una reflexión comparativa* (Madrid 2000).

10. Perspectives de futur:

Els recents articles i treballs de recerca, donen una idea de quins són els camins que amplien els horitzons sobre l'estudi del caciquisme espanyol. En aquest sentit destaquen les aportacions de diversos autors per a diverses regions; caldria esmentar les aportacions fetes per Francisco Acosta, Salvador Cruz, Antonio Herrera, per la seva proposta d'analitzar la progressiva democratització de l'Andalusia de finals del XIX i principis del vint. La construcció d'un relat per desmarcar-se dels tòpics que defineixen la pagesia andalús com un grup apolític.⁴⁹ Un treball similar van elaborar Miguel Cabo i Xose Manuel Veiga sobre el camp castellà.⁵⁰

També destaquen esforços de diversos grups de recerca, per esbrinar les dinàmiques de la vida política en aquelles regions com, Catalunya, País Basc, o Navarra però també de grans ciutats que van esdevenir pioneres en la superació del torn com València o Madrid, entorn de la reconstrucció d'un relat que defineixi la realitat del procés de democratització progressiva, sobretot després del 1898. Aquest procés, també s'explica a través dels mecanismes d'adaptació, tant dels partits opositors com dels sectors dinàstics, es a dir, com responen els partits a una nova lògica electoral on ja no es tracta de legitimar el control de la jerarquia, sinó d'una lògica de competència entre grups de poder, on cal afegir l'aparició d'esquemes rudimentaris de maquinàries de partit modern, centrant el debat en una dialèctica Perifèria-Centre i com en la resta de casos, corroborar si hi ha semblances amb la resta d'Europa. I és que sobre aquest eix giren les preocupacions dels nous estudis; intentar esbrinar els mecanismes socials i polítics a través dels quals podem comprendre la superació del torn, deslliurar de tòpics -clàssics i de creació recent- que envolten la qüestió, i també aclarir si la dictadura de Primo de Rivera és un toc mortal per a la

⁴⁹ A. H. G de MOLINA NAVARRO, M. G., ARTACHO, S. C. RAMÍREZ, F. A RAMÍREZ: "Propuesta para una reinterpretación de la historia de Andalucía: recuperando la memoria democrática." *Ayer: Revista de Historia Contemporánea*, 85(1). (2012)

⁵⁰ M.CABO, X MANUEL VEIGAS: "La politización en del campesinado en la época de la Restauración. Una perspectiva Europea" a ORTEGA LÓPEZ, T. M ORTEGA, F. COBO ROMERO (2011). *La España rural, siglos XIX y XX. Aspectos políticos, sociales y culturales*. pp. 43- 58

Restauració i el sistema caciquista, o si es tracta de l'escapçament de la cultural democràtica i la política de competència que s'estava gestant a principis dels anys 20.

En aquest sentit analitzarem l'article publicat l'any 2013 per María Gemma Rubí i Casals⁵¹, ja que enumera i tracta encertadament els objectes clau a l'hora d'explicar les dinàmiques de trencament del torn, deixa la porta oberta a noves perspectives, així com a camps de la qüestió encara per investigar.

Com ja s'ha esmentat, els treballs més recents giren en torn a desmuntar els vells tòpics que, en gran mesura, han definit l'imaginari col·lectiu del concepte caciquisme. Gran part d'aquets pretenen definir el paper dels estrats baixos de la societat, -pensem que és la visió més emprada per analitzar la política caciquista és de dalt cap a baix, arrossegant una percepció parcial de la realitat social de les classes subalternes, i en especial, dels camperols.

En aquest sentit, el primer tòpic a desballestar és la suposada apatia política adjudicada a la pagesia castellana i andalusa embolcallada amb grans tasques d'analfabetisme, un tòpic que calia desemascarar, ja que desdibuixa en gran mesura la possibilitat de definir una realitat social rural dinàmica amb incipients inquietuds i demandes polítiques. Pel que fa al pla urbà, queda clar, que tot i alguns esforços per definir la realitat de les relacions socials en aquest àmbit, encara és un espai que obre diversos interrogants amb difícil resposta; caldria esbrinar fins a quin punt les relacions de patronatge de tall paternalista dels caps d'indústria respecte a els seus obrers, van ser un obstacle per a l'assentament de vincles entre sectors socials amb interessos semblants. Un procés semblant esta per descobrir en el camp català, respecte a les relacions de la pagesia i veure si cal contemplar el paper dels masovers en aquest sentit. Les transformacions donades durant el període, s'acceleren a partir de la recuperació del sufragi universal. Pensem que aquest fet vincula la vida política a un sector més ampli de població, i en poc temps posarà en qüestió el normal funcionament de l'aparell caciquista.

⁵¹ M. G. RUBÍ I CASALS, (2013). "Coaliciones de turno: corrupción electoral y política competitiva en la Cataluña de la Restauración (1900-1923)." *Melanges de la Casa de Velázquez*, (43-1), 273-293.

Gemma Rubí i Casals, defineix un procés en el qual les dinàmiques polítiques clàssiques, o política de notables, va conviure en paral·lel a la política de masses, un fet que, en relació a les formes tradicionals d'articulació del sistema polític caciquista, evidencia necessàries transformacions per a garantir la seva reproducció.

En resum, la progressiva democratització de la societat catalana a principis del segle XX, va generar noves formes de caciquisme⁵². Aquesta adaptació, seria més o menys profunda segons l'arrelament que tingués el sistema a cada regió, el que si és cert, és que a Catalunya les oposicions van optar al poder, i en gran mesura el mantingueren en tant aquestes oposicions mantenien les relacions clientelars que les oligarquies locals havien mantingut prèviament amb alguna opció dinàstica. Parlem d'una doble forma política i sistèmica, la política de notables representada pels partits de torn, i la política de masses representada per les oposicions, amb dos sistemes de funcionament; el manteniment i reproducció de xarxes clientelars amb interessos semblants, per a garantir l'accés estable al poder, enfront d'un sistema amb mecanismes incipients d'articulació i enquadrament de masses polítiques a través d'un discurs ideològic així com d'altres mecanismes –associacions, grups de reunió, mítings-.

Un procés en el qual els grups tradicionals aprendran de les oposicions incorporant el concepte del discurs ideològic, i les oposicions articularan xarxes de clienteleles, a l'estil dels partits dinàstics. En definitiva, una permeabilitat mútua de formes d'entendre l'accés al poder. Un procés acompanyat d'una politització social molt dinàmica, sobretot en el context del Principat. Aquest fenomen adaptatiu del sistema té casos representatius com el cas de la família Godó a Igualada, que veuen en el canvi de paradigma la fi del seu cacicat, amb el recolzament de les oligarquies locals en favor de la Lliga Regionalista. Tant interessant com la desintegració progressiva del cacicat és el fet d'un procés de politització social a tot nivell.

⁵² Denominat "caciquisme renovat". M.G.RUBÍ i CASALS. "Modernizando desde abajo. La reconversión del caciquismo y la política de masas en las ciudades catalanas (1901-1923)". *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 2011, 33: 187-202.

En resum, l'anàlisi de la descomposició del torn dinàstic a Catalunya, no només mostra que la disputa del poder polític no estava entre els partits dinàstics i la Lliga, també, encara que fragmentats, entren en joc els republicans, arribant a ser els protagonistes de la desfragmentació del torn en diverses províncies- amb l'excepció dels feus de la Lliga, Barcelona i Girona-. Encara més important és el fet de l'espai de competència política que va crear-se a partir sobretot de 1907. Destacar també el dinamisme polític creixent a la societat catalana. I en última instància, incidir en el trencament de la voluntat governamental, que va passar de plantejar candidats, a veure's obligat a acceptar candidats sovint contraris al torn monàrquic.

A partir de les aportacions fetes per Maria Gemma Rubí i Casals podem dir que en els estudis més recents, el trencament del torn es percep com un estadi de transició de l'estat liberal de representació limitada cap a una democràcia parlamentària plena. Un escenari on l'estat de les coses és molt complex i a on conviuen formes diverses d'entendre la política i on les formes clàssiques basades en el control de clienteleles tot i perviure en el temps, es veuen obligades a adaptar-se a la nova realitat i a voltes, arribaran a desaparèixer com a força més activa del sistema polític local. Ara bé, aquest fenomen queda focalitzat a la realitat del principat, on les oligarquies perifèriques desenvolupen uns interessos sovint al marge o contraris als interessos del centre, cosa que dinamitza la creació de noves opcions polítiques –entenguis Lliga Regionalista-, i també el paper del republicanisme.

Però quina és la dinàmica que segueix el trencament del torn a altres indrets? Si bé el nacionalisme apareix com una força que representa –a grans trets- interessos de les perifèries, que el centre és incapaç de satisfer; Què passa allà on les opcions nacionalistes no hi són presents? . Podríem adduir que, juntament amb el republicanisme, el Partit Socialista Obrer Espanyol és la candidatura cridada a trencar el torn dinàstic, però aquesta qüestió és avui un interrogant encara per abordar sota els criteris que en el decurs d'aquest treball s'han tractat de desgranar.

Per altra banda, l'evident persistència de pràctiques i formes polítiques de clientela, l'existència de les quals no triguem assenyalar en l'actualitat, ens posa en l'obligació d'analitzar aquest fenomen en profunditat, doncs, si com assenyàvem al començament d'aquest treball, cal buscar les arrels de la Restauració i del caciquisme en la superació de l'Antic Règim, l'estat actual de les coses ens fa anar a buscar les arrels de situacions d'immoralitat política actual, en la cultura política establerta en el període de la Restauració monàrquica, on el fenomen caciquista, ja va mostrar una gran capacitat d'adaptar-se i amagar la presència evident del principi, en un entramat de subterfugis⁵³ que han aconseguit perviure en el temps. Un fenomen que ha estat tractat en alguns treballs però que encara pot revisar-se en major profunditat.

⁵³ Pensem en els diversos casos de clientelisme modern; de tipus sindical, patronal o administratiu, que ha de servir-se –com el seu homòleg decimonònic– de les bondats de l'Estat, i sempre sota un revestiment legal, ja que no es desenvolupa en un espai social apolític i el nivell d'impunitat no és tan alt com en el marc legal de la Restauració, però que en molts dels casos acaba assumint formes il·legals, i en tots s'aprecia una actitud amoral. Un punt que acaba per definir els nivells de tolerància d'una societat en front la corrupció i les pràctiques deshonestes.

11. Bibliografía

- ARTACHO, S. C. (1999). "Clientes, clientelas y políticas en la España de la Restauración (1875-1923)". *Ayer*, (36), 105-130.
- BLANES, I. M., VIVES, P. S. (2002). "Las pequeñas élites agrarias y su participación en la vida política durante la segunda mitad del siglo XIX." *Ayer*, (48), 159-184.
- CABRERA, M., DEL REY REGUILLO, F. (2002). *El poder de los empresarios: Política e intereses económicos en la España contemporánea, 1875-2000*. Taurus.
- CAPELLAN DE MIGUEL, G. (2005). "Gumersindo de Azcárate, biografía intelectual." *Valladolid, Junta de Castilla y León*, 52.
- COSTA, J. (1902). *Oligarquía y caciquismo: como la forma actual de gobierno en España: urgencia y modo de cambiarla*. Imprenta de los Hijos de MG Hernández.
- DE MOLINA, A. H. G., MOLINA NAVARRO, M. G., ARTACHO, S. C., RAMÍREZ, F. A. (2012). "Propuesta para una reinterpretación de la historia de Andalucía: recuperando la memoria democrática." *Ayer: Revista de Historia Contemporánea*, 85(1).
- FUSI AIZPURÚA, J. P. (2000). "España, la evolución de la identidad nacional." *Madrid: Temas de Hoy*.
- GÓMEZ, J. T. (1976). *Oligarquía y caciquismo en Andalucía (1890-1923)*. Editorial Planeta.
- GONZÁLEZ, A. (1973). *El caciquismo a través de la onomástica en Doña Bárbara y Pedro Páramo*.
- GRAMSCI, A. (1985). *Antología, Siglo XXI*.
- GRAU, M. C., LONCÁN, A. H., & OLLÉ, A. S. (2010). "The political economy of infrastructure: The Spanish Parliamentary Roads". *Documentos de trabajo de la Asociación Española de Historia Económica*, (8), 1.

- JULIA, S. (1997). *Anomalía, dolor y fracaso de España*. Universidad de Castilla-La Mancha.
- JUNCO, J. Á., TOWNSON, N. (2004). *Historia virtual de España (1870-2004): Qué hubiera pasado si?*. Taurus.
- LUZÓN, J. M. (1995). "Teoría del clientelismo y estudio de la política caciquil". *Revista de estudios políticos*, (89).
- LUZÓN, J. M. (1996). "Romanones: conquistador de clientelas, gran señor". *Historia Contemporánea*.
- M.CABO, X. MANUEL VEIGAS: "La politización en del campesinado en la época de la Restauración. Una perspectiva Europea" a Ortega López, T. M ORTEGA, F. COBO ROMERO (2011). *La España rural, siglos XIX y XX. Aspectos políticos, sociales y culturales*.
- NADAL, J. (1971). *Historia social y económica de España y América: Los siglos XIX y XX, América independiente* (Vol. 5). Ed. Vicens-Vives.
- ORTEGA, J. V. (1977). Los amigos políticos. *Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1900)*, Madrid, Alianza Editorial.
- ORTEGA, J. V. (2000). *Elecciones, alternancia y democracia, España-México, una reflexión comparativa*.
- RIERA, A. V. (2011). "Carlismo y caciquismo: las subjetividades campesinas en la historia contemporánea de España." *Ayer: Revista de Historia Contemporánea*, 83. (1)
- ROMERO MAURA, J. (1973). "El caciquismo: tentativa de conceptualización." *Revista de Occidente*, 127, 15-44.
- RUBÍ I CASALS, M.G. (1995). *Entre el vot i la recomanació. Partits, mobilització electoral i canvi polític a Manresa (1899-1923)*. Manresa, Fundació Caixa de Manresa-Angle Editorial.
- RUBÍ I CASALS, M.G. (2005). *El caciquisme i el despertar de la societat de masses: Manresa, 1875-1901*. Ed. Centre d'estudis del Bages
- RUBÍ I CASALS, M.G., i SEGÚ, J. A., & BALLESTER, S. I. (2009). *Els orígens del republicanisme nacionalista: el Centre Nacionalista Republicà a Catalunya, 1906-1910*. Centre d'Història Contemporània de Catalunya.

- RUBÍ I CASALS, M.G. (2011). Modernizando desde abajo. La reconversión del caciquismo y la política de masas en las ciudades catalanas (1901-1923). *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 33, 187-202.
- RUBÍ I CASALS, M.G. (2013). "Coaliciones de turno: corrupción electoral y política competitiva en la Cataluña de la Restauración". *Mélanges de la Casa de Velázquez. Nouvelle série*, (43-1), 273-293.
- RUIZ, R. R. (2008). *Caciquismo y endogamia: un análisis del poder local en el España de la Restauración (Córdoba, 1902-1931)* (Vol. 87). Librería-Editorial Dykinson.
- SOTO, P. C. (2003). *El poder local en Castilla: estudios sobre su ejercicio durante la Restauración (1874-1923)*. Secretariado de Publicaciones e Intercambio Editorial.
- SUÁREZ CORTINA, M. (1997). La Restauración, entre el liberalismo y la democracia.
- SWYNGEDOUW, E. (1999). "Modernity and hybridity: Nature, regeneracionismo, and the production of the Spanish waterscape, 1890-1930". *Annals of the Association of American Geographers*, 89(3), 443-465.
- TUSELL, J. (1978). "El sistema caciquil andaluz comparado con otras regiones españolas (1903-1923)". *Reis*, (2), 7-19.
- VARELA ORTEGA, J. (2001). *El poder de la influencia: geografía del caciquismo en España (1875-1923)*.
- Y GASSET, J. O. (1963). "Vieja y nueva política". *Revista de Occidente*.
- YANINI, A. (1984). *El caciquisme*. Institució Alfons el Magnànim.